

УДК 349.2

Л. В. Могілевський
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник
Харківського національного університету внутрішніх справ

СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ «НОРМА ПРАВА»

Будь-яка система в основі своєї організації, структури має такі елементи, які виконують роль первинних ланок, «цеглинок», з яких будується (формується) ця система. При цьому вони не обов'язково є неподільними, їм також може бути властива внутрішня структура, однак у разі подальшого поділу таких елементів вони втрачати-муть зв'язок із тією системою, яку утворюють. Для права, як у цілому, так і для окремих його галузей, первинною, вихідною структурною одиницею є норми права. Справедливо зауважити, що нині стан осмислення спеціалізованих норм права, їх ознак, структури, видів не відповідає потребам юридичної теорії й практики. Саме тому вважаємо, що обрана проблематика є особливо актуальною та потребує подальшого всебічного розгляду.

Сутність поняття «норми права» розглядали такі вчені, як В.М. Сиріх, Н.І. Матузов, А.В. Малько, А.Ф. Черданцев, В.В. Молдован, М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова, Г.А. Борисов, В.О. Котюк, В.Н. Хропанюк, О.Ф. Скакун, В.М. Кириченко, О.М. Куракін та інші. Незважаючи на велику кількість досліджень, єдиного підходу щодо визначення вказаного поняття так і не було сформовано.

Саме тому метою статті є аналіз сутності поняття «норма права».

Право являє собою складну й різномірну систему, сукупність конкретних норм права, як слушно вказує В.М. Сиріх [1, с. 13]. Також доречною із цього приводу є теза, висловлена М.І. Байтіним, що правова норма – це первинна клітинка права, частинка змісту, вихідний структурний елемент його системи. Саме тому нормі права властиві всі основні риси права як соціального явища [2, с. 313]. Однак із цього жодним чином не постає, що поняття «норма права» співпадає з поняттям «право». Вони співвідносяться як одиничне й ціле та разом зі спільними рисами мають свої особливості. М.І. Байтін абсолютно справедливо зауважує, що окремо взята норма права чи група норм ще не є правом у цілому. Норма права – відносно самостійне явище, яке володіє власними специфічними особливостями, що поглиблюють і конкретизують наші уявлення про право, його поняття, сутність і зміст, про механізм регулятивного впливу на суспільні відносини [2, с. 313].

На переконання О.Ф. Черданцева, норми права – це «цеглинки», з яких складається вся будівля права [3, с. 208]. Норма права, як стверджу-

ють В.В. Молдован і Л.І. Чулінда, – це правило поведінки, що є первинною клітиною права [4]. М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко та інші автори характеризують норму як первинний, окремо взятий найменший структурний елемент права, правило поведінки, що визнається й охороняється державою [5, с. 258]. Правники наголошують, що ця норма нерозривно пов'язується із сутністю права, оскільки є первинним елементом його структури, безпосереднім втіленням такої його ознаки, як нормативність [5, с. 279].

М.І. Матузов та О.В. Малько пишуть: «Юридична норма – первинна клітинка права, вихідний елемент його системи» [6, с. 268]. Г.А. Борисов зазначає, що норма права – початкова «клітинка» системи права, а тому є носієм усіх ознак і властивостей, притаманних та властивих праву в цілому [7, с. 174]. На думку Д.А. Керімова, норма права – найпростіший прояв сутності права, його «клітинка» [8, с. 150]. А.С. Піголкін переконаний, що норма права виступає первинною вихідною «клітинкою» сформованого юридичного права [9, с. 87].

Отже, норма права – це найпростіше, односистемне правове утворення в складі системи права. Попри те, що норма права являє собою досить просту систему, на відміну від інституту чи права в цілому, вона має логічно завершений і цілісний характер, у якому проявляються всі основні властивості права як такого. Суспільство являє собою складний, багатоаспектний організм, підтримка цілісності й стабільності якого вимагає постійного врегулювання низки соціальних зв'язків і відносин, що супроводжують його функціонування. Розвиток цих відносин, поява нових їх форм і видів та зміна й ускладнення вже існуючих змушували людство до пошуку найбільш універсальних та ефективних засобів урегулювання суспільних відносин, якими з появою держави стали норми права.

М.В. Цвік вважає: «Норми права – це соціально обумовлене, спрямоване на регулювання суспільних відносин, обов'язкове для виконання правило поведінки, яке схвалюється або встановлюється державою та у своїй реалізації забезпечується рівнем свідомості виконавців, організаційною й виховною роботою та можливістю застосування державного примусу в разі порушення його вимог» [5, с. 279]. В.Н. Хропанюк характеризує норму права як взірець (модель) типового суспільного відношення, що встановлюється державою. Ця

модель визначає межі можливої або необхідної поведінки людей, міру їх внутрішньої й зовнішньої свободи в конкретних взаєминах. Норма права передбачає свободу учасників регульованих суспільних відносин у подвійному сенсі: по-перше, як здатність волі суб'єкта свідомо обирати той чи інший варіант поведінки (внутрішня свобода), а по-друге, як можливість діяти, переслідувати й здійснювати певні цілі (зовнішня свобода) [10, с. 227].

На думку В.О. Котюка, норма права являє собою офіційне, формально визначене, загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою, охороняється нею від порушень, спрямовується на регулювання найбільш важливих суспільних відносин та охорону соціальних цінностей шляхом встановлення юридичних прав та обов'язків суб'єктів права [11, с. 45]. Деякі дослідники вважають, що норма права виражає волю соціальних сил, які перебувають при владі, затверджується або санкціонується державою, формується в нормативних актах чи інших джерелах права, є обов'язковою для виконання, охороняється від порушень примусовою силою державного примусу. Водночас правова норма – це загальнообов'язкове правило соціальної поведінки, встановлене або санкціоноване державою, виражене публічно у формально визначених приписах, як правило, у письмовій формі, та охоронюване органами держави шляхом контролю за його дотриманням або застосування передбачених законом заходів примусу за правопорушення [12, с. 247–250].

На переконання К.Г. Волинки, норма права являє собою міру позитивної, суспільно корисної поведінки, спрямованої на досягнення мети соціального регулювання [13, с. 110].

М.І. Матузов та О.В. Малько зазначають, що норма права (юридична норма) виступає одним із найбільш важливих різновидів діючих у суспільстві соціальних норм. Тому правовій нормі притаманні риси, характерні для будь-якої соціальної норми як регулятора суспільних відносин. Однак правова норма має також відмінні риси. Зокрема, вона є критерієм правомірності поведінки суб'єктів, який є досить чітко позначеним і конкретним [6, с. 267]. Науковці вважають, що норма права є моделлю поведінки та як така визначає межі можливих і належних вчинків у тих чи інших відносинах, тим самим забезпечуючи міру свободи індивіда. Норми покликані закріплювати й стимулювати необхідні та бажані для суспільства й держави відносини, охороняти від порушень і впливати на соціально небажані зв'язки в цілях обмеження, витіснення, усунення цих порушень [6, с. 267–268]. З огляду на наведене автори роблять висновок, що норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило

поведінки, встановлене або санкціоноване державою та спрямоване на врегулювання суспільних відносин [6, с. 268].

О.В. Мелехін, досліджуючи норми права, вказує, що вони є результатом відображення соціальної діяльності. Правові норми виникають як продукт усвідомлення потреби її правового опосередкування, необхідності врегулювання правом суспільних відносин. Соціальне значення правових норм, а отже, і їх цінність визначаються їх регулюючою роллю. Вони повинні закріплювати необхідні й бажані для суспільства та держави відносини. Вони надають стабільності цим відносинам і сприяють їх розвитку, охороняють від порушень та впливають на небажані для суспільства й влади відносини з метою їх обмеження, витіснення та ліквідації. Правова норма – це загальнообов'язкове правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою та охороняється нею. Саме така редакція правової норми, на думку О.В. Мелехіна, найбільш повно відображає її сутність [14, с. 256].

О.Ф. Скакун стверджує: «Норма права – це загальнообов'язкове правило поведінки, сформоване в суспільстві відповідно до визнаної в ньому справедливої міри свободи й рівності та формально визначене (встановлене чи санкціоноване) і забезпечене державою з метою регулювання, охорони й захисту суспільних відносин» [15, с. 278]. На переконання Ж.Д. Доржисєва, норма права – це волюве, загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, що регулює суспільні відносини шляхом надання прав і покладення обов'язків, дотримання якого забезпечується можливістю державного примусу [16, с. 149].

Варто навести позицію В.М. Кириченка та О.М. Куракіна, згідно з якою норма права є первинним структурним елементом системи права, за допомогою якої відображається й закріплюється найпростіше правило юридично значущої поведінки. Норма права – це загальнообов'язкове, формально визначене правило поведінки, яке встановлюється або санкціонується державою та спрямовується на врегулювання суспільних відносин шляхом надання їх учасникам юридичних прав і покладення на них юридичних обов'язків [17, с. 126].

С.С. Алексєєв розуміє норми права як загальнообов'язкові формально визначені правила поведінки, встановлені й забезпечені суспільством і державою, закріплені й опубліковані в офіційних актах, спрямовані на врегулювання суспільних відносин шляхом визначення прав та обов'язків їх учасників [18, с. 280]. Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров та А.М. Завальний характеризують норму права як первинний елемент і нормативну основу механізму правового регулювання. Норма права являє собою загальне обов'язкове правило (модель) пове-

дінки, яке встановлює для суб'єкта як можливий варіант поведінки (суб'єктивні юридичні права), так і необхідний варіант поведінки (суб'єктивні юридичні обов'язки або заборони). Специфічна функція норм права, на думку вчених, полягає в нормативній регламентації суспільних відносин. Це означає, що за допомогою норм права програмується певні відносини та вся сукупність юридичних засобів, що використовуються для здійснення державної волі [19].

В.К. Бабаєв, ведучи мову про юридичні норми, визначив їх як загальнообов'язкове веління, яке виражається у вигляді державного владного розпорядження та регулює суспільні відносини [20, с. 369]. Науковець наголошує на тому, що юридична (або правова) норма – це вихідний, головний елемент права, основне поняття всієї правової системи. Процес формування й реалізації права, законодавства, усі юридичні поняття й конструкції та навіть теорії у своїй основі прямо чи побічно мають юридичну норму. Право складається з нормативних установок як «згустків» людських знань. Юридична норма – це також нормативна установка, проте певним чином оформлена, тобто виражена в законодавстві [20, с. 369].

А.А. Іванов та В.П. Іванов пропонують розуміти норму права як такий, що міститься в нормативно-правовому акті, загальнообов'язковий, формально визначений, структурно органічний припис державою заходів належного, можливого, заохочуваного, рекомендованого або забороненого варіантів діяльності суб'єктів соціальної дійсності шляхом встановлення суб'єктивних прав і юридичних обов'язків [21, с. 132]. М.І. Байтін пише, що правова норма – це припис, який виходить від держави та нею охороняється, має загальнообов'язковий, формально визначений характер, виражений (змодельований) у вигляді правила поведінки або відправного встановлення, який є державним регулятором суспільних відносин [2, с. 316].

Норми права (правові норми, юридичні норми) являють собою різновид соціальних норм, у зв'язку із чим вони володіють усіма основними властивостями останніх, а саме такими:

- обумовленість рівнем соціально-економічного й культурного розвитку. Хоча при цьому варто відмітити, що між ними, тобто нормами права, та економічною, соціальною, культурною й іншими сферами суспільного життя існує зворотний зв'язок. Так, з одного боку, характер і зміст правових норм значною мірою визначаються тими суспільно-економічними, культурними та іншими умовами, у яких вони приймаються. З іншого боку, норми права надають соціальним, економічним, культурним, політичним та іншим важливим сторонам суспільного життя юридичної форми, забезпечуючи таким чином їх нормальне функціонування й розвиток, шляхом охорони та захисту основних соціальних

цінностей і суспільних відносин, спрямування останніх у найбільш доцільне й корисне з точки зору загального та індивідуального блага русло;

- мають свідомо-вольовий характер, тобто розробляються та впроваджуються в життя людьми для досягнення певної мети;

- їх головним призначенням є регулювання суспільних відносин;

- розраховані на багаторазове використання щодо широкого, чітко не визначеного кола осіб, тобто норми права є неперсоніфікованими (не мають конкретного адресата) і діють постійно, доки їх не буде відповідним чином скасовано, замінено іншими нормами;

- є типовими правилами поведінки (зразком), згідно з якими повинні діяти суб'єкти у відповідних життєвих ситуаціях;

- їх виконання забезпечується певними засобами впливу.

Водночас нормам права притаманна низка особливих рис, які суттєво відрізняють їх від інших видів соціальних норм. До цих рис належать, зокрема, такі:

- мають офіційний характер, тобто приймаються та вводяться в дію компетентним органом влади або народом країни в цілому в чітко встановленому порядку;

- мають державно-владну природу та відображають волю більшості;

- нормальна реалізація учасниками суспільних відносин норм права забезпечується державою, у тому числі в разі необхідності, з використанням засобів впливу, аж до прямого примусу;

- відрізняються високим ступенем формалізації – виражаються в об'єктивній дійсності (об'єктивуються, позитивуються) у вигляді конкретних приписів певних нормативно-правових актів, що саме визначає юридичну силу тих чи інших правових норм. Формальна визначеність норм права сприяє визначеності, ясності правового становища суб'єктів права, визначеності, стійкості їх відносин, у підсумку – чіткій урегульованості всієї системи відносин, що складаються в суспільстві [3, с. 209]. К.Г. Волинка із цього приводу стверджує, що норма права відрізняється від інших соціальних норм лише їй притаманною формальною визначеністю. Внутрішня визначеність норми виявляється в змісті, обсязі прав та обов'язків, чітких вказівках на наслідки її порушення. Зовнішня визначеність полягає в тому, що будь-яка норма закріплюється в статті, главі, розділі офіційного документа – у нормативно-правовому акті. Формальна визначеність потребує письмової, документальної форми. Норми права є чинними, якщо вони доведені до відома через офіційні письмові джерела [22, с. 114];

- є загальнообов'язковими правилами поведінки, тобто всі, хто опиняється у сфері дії норм

права, зобов'язані виконувати закріплені в них вказівки, окрім випадків, коли інше прямо передбачається в самих нормах. У такому контексті слушно навести думку О.Ф. Скакун про те, що загальнообов'язковий характер норм права проявляється в тому, що її зміст слугує керівництвом до дії та не підлягає обговоренню з огляду на доцільність [15, с. 278];

– зміст правових норм становлять права й обов'язки (у тому числі юридична відповідальність), тобто ці норми мають представницько-зобов'язуючий характер – не лише надають особам суб'єктивні можливості, а й покладають на них відповідні обов'язки, визначаючи таким чином міру свободи їх поведінки;

– характеризуються наявністю чіткої внутрішньої структури (будови). За своєю сутністю норма права – це мікросистема, яку формують конкретні структурні елементи: гіпотеза, диспозиція, санкція. Водночас необхідно навести думку В.М. Горшенєва, який вважає, що в деяких випадках існуючі в державі нормативні акти не мають класичної структури норми права. Це нетипові приписи, які, хоч і виступають як нормативні державно-владні настанови, мають вигляд незавершеної моделі норми права. Подібними нормативними приписами є дефініції, фікції, презумпції, преюдиції [23, с. 113–114].

Література

1. Сырых В.М. Теория государства и права : [учебник] / В.М. Сырых. – М. : Юстиц-информ, 2001. – 592 с.
2. Теория государства и права : [курс лекций] / под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 1997. – 672 с.
3. Черданцев А.Ф. Теория государства и права : [учебник для вузов] / А.Ф. Черданцев. – М. : Юрайт, 2000. – 432 с.
4. Молдован В.В. Правознавство : [навч. посібник] / В.В. Молдован, Л.І. Чулінда. – 2-ге вид. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 184 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/17360718/pravo/mistse_norm_prava_sistemi_sotsialnih_norm.
5. Загальна теорія держави і права : [підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / [М.В. Цвік, В.Д. Ткаченко, Л.Л. Богачова та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Х. : Право, 2002. – 432 с.
6. Матузов Н.И. Теория государства и права : [учебник] / Н.И. Матузов, А.В. Малько. – М. : Юристъ, 2004. – 512 с.
7. Борисов Г.А. Теория государства и права : [учебник] / Г.А. Борисов. – Белгород : Изд-во БелГУ, 2007. – 292 с.
8. Керимов Д.А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права) / Д.А. Керимов. – 2-е изд. – М. : Аванта+, 2001. – 560 с.
9. Общая теория права : [учебник для юрид. вузов] / [Ю.А. Дмитриев, И.Ф. Казьмин, В.В. Лазарев и др.]; под общ. ред. А.С. Пиголкина. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Изд-во МГТУ им. Н.Э. Баумана, 1996. – 384 с.
10. Хропанюк В.Н. Теория государства и права / В.Н. Хропанюк. – М. : Интерстиль, 2000. – 377 с.
11. Котюк В.О. Теория права. Курс лекций : [навч. посібник для юрид. фак-тів вузів] / В.О. Котюк. – К. : Вентурі, 1996. – 208 с.
12. Проблемы общей теории права и государства / под общ. ред. В.С. Нерсисянца. – М. : НОРМА – ИНФРА-М, 1999. – 832 с.
13. Бобылев А.И. Теоретические проблемы правового регулирования / А.И. Бобылев // Право и политика. – 2002. – № 8. – С. 10–16.
14. Мелехин А.В. Теория государства и права : [учебник] / А.В. Мелехин. – М. : Маркет ДС корпорейшн, 2007. – 633 с.
15. Скакун О.Ф. Теория права і держави : [підручник] / О.Ф. Скакун. – 2-ге вид. – К. : Алерта ; КНТ ; ЦУЛ, 2010. – 520 с.
16. Доржиев Ж.Б. Экологическое право : [учеб.-метод. пособие] / Ж.Б. Доржиев. – Улан-Удэ : Изд-во ВСГТУ, 2005. – 345 с.
17. Кириченко В.М. Теория держави і права: модульний курс : [навч. посібник] / В.М. Кириченко, О.М. Куракін. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 264 с.
18. Теория государства и права : [учебник для вузов] / под ред. С.С. Алексеева. – М., 2000. – 594 с.
19. Теория держави та права : [підручник за вимогами кредитно-модульної системи навч.] / [Є.О. Гіда, Є.В. Білозьоров, А.М. Завальний та ін.]; за заг. ред. Є.О. Гіди. – К. : ФОП О.С. Ліпкан, 2011. – 576 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/1754090645109/pravo/norma_prava_mehanizmi_pravovogo_regulyuvannya.
20. Теория государства и права : [учебник] / под ред. В.К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2003. – 592 с.
21. Иванов А.А. Теория государства и права / А.А. Иванов, В.П. Иванов. – М. : Юнити-Дана, 2007. – 303 с.
22. Волинка К.Г. Теория держави і права : [навч. посібник] / К.Г. Волинка. – К. : МАУП, 2003. – 240 с.
23. Горшенев В.М. Нетипичные нормативные предписания в праве / В.М. Горшенев // Советское государство и право. – 1978. – № 3. – С. 113–118.

Анотація

Могілевський Л. В. Сутність поняття «норма права». – Стаття.

У статті на основі наукових поглядів учених досліджено теоретичні підходи щодо тлумачення поняття «норма права». Наголошено, що сьогодні стан осмислення спеціалізованих норм права, їх ознак, структури, видів не відповідає потребам юридичної теорії та практики. Зазначено, що норми права (правові норми, юридичні норма) являють собою різновид соціальних норм, у зв'язку із чим вони володіють усіма основними властивостями останніх. Доведено, що нормам права притаманна низка особливих рис, які суттєво відрізняють їх від інших видів соціальних норм.

Ключові слова: норма, норма права, соціальна норма, характерні особливості, юридична норма.

Аннотация

Могилевский Л. В. Сущность понятия «норма права». – Статья.

В статье на основе научных взглядов ученых исследованы теоретические подходы к толкованию понятия «норма права». Отмечено, что в настоящее время состояние осмысления специализированных норм права, их признаков, структуры, видов не отвечает потребностям юридической теории и практики. Указано, что нормы права (правовые нормы, юридические нормы) представляют собой разновидность социальных норм, в связи с чем они обладают всеми основными свойствами последних. Доказано, что нормам права присущ целый ряд особых черт, существенно отличающих их от других видов социальных норм.

Ключевые слова: норма, норма права, социальная норма, характерные особенности, юридическая норма.

Summary

Mohilevskyi L. V. The essence of the concept of “rule of law”. – Article.

The article, based on scientific views of scientists, the theoretical approaches to the interpretation of the concept of “rule of law”. Emphasized that the present state of understanding of the special law, their characteristics, structure, species does not meet the needs of legal theory and practice. Indicated that the law (law, legal norm) are the kind of social norms in connection with what they possess all the basic properties of the latter. It is proved that the norms of law inherent in a number of special features that significantly distinguish them from other social norms.

Key words: norm, rule of law, social norms, characteristics, legal norm.